

Anti-Kundera

Marek Leski

Enige tijd geleden publiceerde de hoofdredacteur van het conservatieve weekblad 'Commentary', Norman Podhoretz, een open brief aan Milan Kundera waarin hij zijn verontrusting uitsprak over de linkse sympathieën van de Tsjechische schrijver. Podhoretz merkte met verbazing op dat Kundera geen distantie bewaarde tegenover de linkse kringen die bij hun strijd tegen de kapitalistische cultuur in de persoon van deze Oosteuropese emigrant een bondgenoot zagen. Zoals men uit de opmerkingen van de Amerikaanse essayist kan afleiden, baseren die linkse intellectuelen dat bondgenootschap op de overtuiging dat Kundera niet alleen een anti-communistische schrijver is, maar ook een getuige van de existentiële situatie van de moderne mens en als zodanig zelfs argumenten levert voor een kritiek die in de huidige beschaving ontwikkelingen onderkent die tot ontmenselijking leiden.

Gesteld kan worden dat het argument van links in de kern gedegen is. Het herkent in de geschriften van Kundera een zekere universaliteit. Om die reden kan met recht ook buiten de communistische wereld aan zijn uitspraken betekenis worden gehecht. Maar anderzijds is ook het argument van Podhoretz krachtig en overtuigend. Hij herinnert Kundera er aan dat deze zich in zijn eerdere werk *'Het boek van de lach en de vergetelheid'* tot pleitbezorger van het geheugen maakte. Met de woorden "de strijd van de mens tegen de macht is de strijd van het geheugen tegen de vergetelheid" suggereerde hij zelfs dat zijn hoogste doel het behoud was van die aspecten van het leven en de menselijke activiteit die bedreigd worden door de totalitaire verdrukking. Als Kundera nu - zo concludeerde Podhoretz - de geschiedenis tegen manipulatie en het individu tegen het verlies van zijn identiteit wil beschermen, zou hij zich eerder in het kamp van de conservatieven dan in de kringen van de bewonderaars van vooruitgang en sociale rechtvaardigheid moeten scharen. Want het zijn immers de conservatieven die gevoelig zijn voor de problemen van het geheugen, die de menselijke natuur en zijn onschendbaarheid verdedigen tegen arbitraire machthebbers en instrumentele politiek. Zij zijn het bovendien die het geheugen van verdedigingsmechanismen voorzien zoals de traditie, de cultuur, het onveranderlijke recht en de religie.

Wie heeft er nu gelijk? De linkse intellectuelen die door de universaliteit van het oeuvre van Kundera in staat zijn met zijn diagnose de Westerse wereld te kritiseren, of Podhoretz die in diens strijd tegen de vergetelheid zijn conservatieve idealen herkent?

In zijn open brief verwijst Podhoretz vooral naar *'Het boek van de lach en*

de vergetelheid, gepubliceerd in 1979 en nauwelijks naar de laatste roman van Kundera *'De ondragelijke lichtheid van het bestaan'*. Bij lezing van het laatste boek kreeg ik de indruk dat in de polemiek tussen de linkse intellectuelen en Podhoretz de eersten de bedoelingen van de auteur beter herkend hebben dan de hoofdredacteur van 'Commentary'. Evenzeer als *'Het boek van de lach en de vergetelheid'* nog aanleiding kon geven tot een conservatieve interpretatie van Kundera, zozeer is *'De ondragelijke lichtheid van het bestaan'* een radicaal anti-conservatief werk, nauw verwant aan de linkse cultuur van vijandigheid tegenover de bourgeoisie.

Het thema van de roman is de lichtheid van het bestaan waarvan sprake is in de titel. Volgens Kundera beschrijven de begrippen lichtheid en zwaarte twee benaderingen van de werkelijkheid en indirect ook twee levenswijzes: de eerste onderstreept de onvermijdelijke vergankelijkheid, de lineariteit van de tijd en de eindigheid van het menselijk leven, terwijl de tweede de aandacht vestigt op de continuïteit van de wereld en het repetetieve karakter van het menselijk bestaan. De eerste levenswijze is licht: menselijke daden verliezen met de tijd hun betekenis, de herinnering ontnemt hen hun zeggingskracht en verzwakt hun invloed op de gebeurtenissen in het heden. Niets is definitief, noch goed noch slecht, afstotend of bekoorlijk eens en voor altijd, want de tijd ontnemt ons de verantwoordelijkheid voor onze daden uit het verleden en neutraliseert zo onze vroegere emoties en waarden. De tweede levenswijze is volgens Kundera zwaar. "Zou elke seconde van ons leven zich oneindig herhalen, dan zijn we vastgenageld aan de eeuwigheid zoals Jezus Christus aan het kruis. Dat is een verschrikkelijk vooruitzicht. In de wereld van de eeuwige terugkeer rust op elke handeling het gewicht van een ondragelijke verantwoordelijkheid".

De held van het verhaal en de wereld waarin deze zich bevindt, bekennen zich tot de eerste categorie. Ze worden gekarakteriseerd door de lichtheid van het bestaan en hun fundamentele reactie is opstand tegen alles wat ze bindt aan een zaak of een waarde, of die hun een universele verplichting oplegt zoals de morele plicht of de traditionele conventies. Het gevoel dat deze opstand begeleidt, is opluchting. Kundera schrijft over de hoofdpersoon, de chirurg Tomas dat

"hij destijds in een oogwenk voorgoed brak met zijn eerste vrouw en zijn zoon en dat hij de breuk met zijn ouders als een opluchting ervoer. Wat was het anders dan een fel, niet werkelijk doordacht gebaar, waarmee hij verwierp wat beschouwd werd als een zware plicht, als een 'es muss sein'?".

Dezelfde held zegt tegen het einde van het boek: "Ik heb geen roeping. Niemand heeft een roeping. En het is een enorme opluchting om te ontdekken dat je vrij bent, dat je geen roeping hebt".

Dezelfde opstandigheid tegen innerlijke en uiterlijke imperatieven karak-

teriseert een ander personage in de roman. De schilderes Sabina breekt met even groot gemak als Tomas met verplichtingen en keert alle universele sociale plichten de rug toe. Zelfs een moreel zwaar beladen probleem als de Russische inval in haar land is niet in staat haar uit de lichtheid los te rukken. Hier een beschrijving van een karakteristieke houding van haar: "Een of twee jaar na haar vertrek uit Tsjechoslowakije belandde ze door puur toeval juist op de herdenkingsdag van de Russische inval in Parijs. Er vond een protestmanifestatie plaats en ze kon de verleiding niet weerstaan er ook aan deel te nemen. Jonge Fransen hieven gebalde vuisten en schreeuwden leuzen tegen het Sovjet-imperialisme. De leuzen vond ze aardig, maar ze constateerde opens dat ze niet in staat was mee te schreeuwen. Ze hield het in de optocht niet langer dan een paar minuten uit".

De lichtheid van het bestaan, verkregen dankzij de vergetelheid, wordt tastbaarder als we haar vergelijken met het gewicht van het geheugen waarover Kundera in zijn eerdere boek sprak. In enkele verhalen die daarin zijn opgenomen, leren we geheel andere houdingen kennen dan die van Tomas of Sabina. Een daarvan beschrijft bijvoorbeeld de geschiedenis van een Tsjechische emigrante die de brieven die zij bij haar vertrek uit Praag heeft achtergelaten, terug wil krijgen. Die brieven, de materiële getuigen van het verleden, zijn voor haar een belangrijk deel van haar identiteit en vormen het houvast waarvan zij bij haar emigratie werd beroofd. Het verlies van de hoop deze terug te krijgen, staat gelijk met het verlies van de zin van haar bestaan. Eenzelfde beschrijving van de kracht van het geheugen is te vinden in het verhaal over de mislukte amourette tussen een student en een slagervrouw. Dankzij de poëzie slagen deze erin hun oppervlakkige ervaringen te vereeuwigen. In *'De ondragelijke lichtheid van het bestaan'* is de sympathie voor een dergelijke houding of voor een poging gewicht aan het eigen bestaan te geven, verdwenen. de enkelingen die dat wel doen, zijn beklagenswaardige personen, fantasten of dromers die de scherpzinnigheid van hun tegenspelers missen.

De houding van Kundera zelf tegenover de lichtheid van het bestaan is verre van eenduidig. Enerzijds verbergt hij niet - daarvan getuigt de titel van de roman - dat die lichtheid moeilijk te verdragen is. Hij beseft dus dat de afwezigheid van vaste referentiepunten en de neutraliserende werking van de vergetelheid slechts korte tijd een gevoel van opluchting bieden en dat ze op lange termijn slechts frustratie en een algeheel gevoel van leegheid en ontmoediging opleveren. De roman is gevuld met individuen die niet in staat zijn een of ander universeel ideaal aan te hangen dat betekenis aan hun leven geeft. Neem deze karakteristieke episode. Wanneer Tomas, de hoofdpersoon, benaderd wordt om een petitie, gericht aan de autoriteiten, te ondertekenen over de slechte behandeling van politieke gevangenen, weigert hij zijn handtekening met de woorden: "het is veel belangrijker een levend begraven kraai uit de aarde te bevrijden, dan petitie te sturen aan de president". Deze weigering, een verzet tegen de plicht waarop de persoon die de handteke-

ningen verzamelt, hem wijst ("Plicht? Dat was het ergste dat iemand tegen hem kon zeggen"), brengt hetzelfde teweeg als andere weigeringen aan plichten te gehoorzamen:

"Hij vertoefde in een plotselinge en onverwachte roes. Het was dezelfde blinde roes waarin hij destijds zijn vrouw plechtig mededeelde dat hij haar en zijn zoon nooit meer wilde zien. Het was dezelfde blinde roes waarin hij de brief postte waarmee hij voorgoed zijn medisch beroep neerlegde. Hij wist helemaal niet zeker of hij goed handelde maar hij wist wel zeker dat hij handelde zoals hij het zelf wilde".

De opluchting, veroorzaakt door de opstand tegen de tirannie van de plicht, duurt desondanks niet lang, want meteen daarna duiken twijfels en zelfverwijten op. De repressie tegen de ondertekenaars van de petitie doet hem zijn beslissing betreuren en bezorgt hem tegelijkertijd een gevoel van bewondering voor hen die in de historische rechtvaardigheid geloven, in de universele plicht, voor hen die, in één woord, niet de lichtheid van het bestaan accepteren en niet vertrouwen op de destructieve kracht van de vergetelheid.

Maar ondanks de ermee verbonden emotionele kwelling fascineert de lichtheid van het bestaan Kundera. Zij bezit volgens hem een onbetwistbare authenticiteit. Een licht bestaan, dat het niet-repetetieve karakter van de gebeurtenissen en de onvermijdelijke vergankelijkheid met al zijn lelijke consequenties accepteert, past volgens Kundera beter bij de menselijke natuur en wereld, en geeft het tragische karakter van het leven beter weer. Het zware leven is, op zichzelf genomen, in grote mate een schijn-leven voorzien van de gemakken en de illusoire genoegdoeningen die het geloof in onveranderlijke plichten en in een voor altijd vaste orde van zaken verschaft. Reeds in *'Het boek van de lach en de vergetelheid'* kan men sporen vinden van de weersin die Kundera tegen een dergelijk bestaan heeft. Daarin schrijft hij dat "alles zich herhaalt en bij elke herhaling iets van zijn betekenis verliest". Hij spreekt over een grensbestaan dat "de maximaal toelaatbare hoeveelheid herhaling" bevat en waar voorbij "alles zijn betekenis verliest: de liefde, het geloof, het wereldbeeld, de geschiedenis". Daarom verrichten de helden die deze grens hebben overgestoken en tevreden zijn met de herhalingen van oude waarheden, slechts rituele handelingen, blijven ze gevangen in vaste formules en staan ze Kundera tegen. Ze zijn zelfgenoegzaam en zelfverzekerd geworden en hebben het vermogen verloren de wereld onder een scherp licht te zien.

Waardoor wordt men bedreigd als men de grens van de toelaatbare herhaling overschrijdt? Het antwoord op deze vraag vinden we in *'De ondragelijke lichtheid van het bestaan'*. Voorbij deze grens bevindt zich de kitsch. In tegenstelling tot de lichtheid van het bestaan, vormt de kitsch een poging het bestaan terug te brengen tot een eenheidsformule en tot een onveranderlijk

schema. Zij is in staat de vergankelijkheid te fixeren door de verleden tijd oneindig te herhalen. Een dergelijk afzien van de kwellendheid van de lichtheid van het bestaan en een dergelijke vlucht in cliché's ontnemen het leven, volgens Kundera, zijn waarde. De tragedie van de onvermijdelijke vergankelijkheid wordt ingeruild tegen de valse hoop zich van de veroordeling tot eindigheid te kunnen bevrijden. Kundera schrijft dat de kitsch "een sluier is die de dood verbergt". Elders schrijft hij dat deze "een overstapplaats is tussen het zijn en de vergetelheid", hetgeen betekent dat haar functie berust op de - tot mislukken gedoemde - poging om het verval van het zijn in het niets tegen te houden. De kitsch is bij Kundera dus niet alleen een esthetisch concept, maar beschrijft ook een vervalste levenswijze, waarin het individu poogt zijn bestaan te vereeuwigen met meer of minder bedriegelijke, universele constructies, uitgevonden om de ondragelijke lichtheid van het bestaan te bestrijden. Zo'n constructie kan bijvoorbeeld het geloof in de broederschap van alle mensen zijn, een geloof dat de indruk van eenheid tussen alle mensen wekt en die in het geluk van anderen een troost voor het eigen leed ziet en in het leven van toekomstige generaties een continuering van het eigen leven. Zo'n constructie kan ook het geloof in de familie als institutie zijn, waarin het individualisme wordt overwonnen door de continuering van het leven van de ene generatie door dat van een andere. In de kunst wekt de kitsch emotie op door overbekende, bijzonder geliefde maar oneigenlijke emotionele banden met eenvoudige, mechanisch toegepaste methodes af te beelden. Net zo wordt in de sociale kitsch of in de kitsch die wereldbeelden op het spel zet, het beeld van de wereld teruggebracht tot een eenvoudig schema dat met valse beloftes het individu invoegt in datgene wat algemeen, eeuwig, bekend en voorspelbaar is.

Kitsch is volgens Kundera van nature een vijand van het individualisme. Zo verdrukt de universele broederschap de individualiteit en dwingt zij de eenling ertoe zich te onderschikken aan de belangen van het collectief, terwijl de familiecultus als hoogste waarde slechts kan leiden tot het afzien van de individuele aspiraties. Daarom is het optimisme van de kitsch altijd een bedreiging, in die zin dat zij het menselijk leven verminkt. Evenzeer als de voorkeur voor de geijkte liefdesavonturen slechts zijn voltooiing kan vinden in de conventionalisering van de sentimenten, dat wil zeggen in het verlangen zijn leven te doen gelijken op literaire canons, zo dwingt de kitsch van de universele broederschap of van het familiale geluk tot een absolute gehoorzaamheid aan de eisen van het collectieve belang. De oplossing van het individu in het algemene en eeuwige is echter, zelfs als zij bevrediging en geruststelling biedt, slechts schijnbaar. De tragedie van de eindigheid kan niet verdwijnen, want de ondragelijke lichtheid van het bestaan duikt, in de vorm van de dood of van de vergetelheid, vroeg of laat onvermijdelijk weer op. Zelfs de meest ingenieuze en zware kitsch is niet in staat de overgang van zijn naar niets te bedwingen, of zij nu wel of niet de vorm aanneemt van een collectieve vervoering of een universaliserende formule. Kundera leidt

daaruit af dat een waardig leven een leven is waarin men zich, geheel individueel, bewust is van de existentiële tragedie, hoe moeilijk die ook te verdragen is. Een leven in de kitsch is niet alleen een leugen, maar ook een tirannie en dat in elk opzicht: van de routine, de banaliteit, het conformisme en de politieke despotie.

De anti-communistische betekenis van de roman krijgt zijn volle betekenis pas op grond van bovenstaande stellingen. Kundera kritiseert het communisme juist omdat het kitsch is, dat wil zeggen dat het tegen de prijs van volledige onderschikking mensen de mogelijkheid biedt te ontsnappen aan de ondragelijke lichtheid van het bestaan, "Mijn vijand is niet het communisme maar de kitsch" zegt de heldin van de roman en die zin lijkt ook de mening van de auteur weer te geven. Tegen de gevestigde meningen in beweert Kundera dat het communisme geen geïsoleerd fenomeen of een diabolisch produkt van kwaadwillende mensen is, maar het gevolg van het kitsch-verlangen om het individu in een universele broederschap onsterfelijk te maken. Het is niet de triomf van het kwaad, maar de tirannie van het universeel goede die nog repressiever is dan de dictatuur van een gewone satsraap. In het communisme, schrijft Kundera,

"wordt alles wat de kitsch verstoort uit het leven verbannen: elke uiting van individualiteit (want elk verschil is een fluijm in het gezicht van de glimlachende broederschap), elke twijfel (want wie over een futiliteit begint te twijfelen, eindigt met het twijfelen over het leven zelf), ironie (want in het rijk van de kitsch moet alles volslagen serieus worden genomen), maar ook de moeder die haar familie heeft verlaten of de man die de voorkeur geeft aan mannen boven vrouwen en die een bedreiging vormt voor die heilige leuze 'Gaat heen en vermenigvuldigt u'. Zo beziene kunnen we de zogenaamde goelag beschouwen als een hygiënische kuil, waarin de totalitaire kitsch zijn afval werpt".

Dit zou de reconstructie van de intellectuele boodschap van de roman van Kundera kunnen zijn. Wat te denken van deze filosofie en van de kritiek op het communisme die daaruit voortvloeit? Het lijkt me dat deze in de kern onjuist is. Het argument dat men ertegen in kan brengen, is simpel en luidt in de meest algemene termen als volgt. Hoewel men niet kan uitsluiten dat het onderscheid tussen de lichtheid en de zwaarte van het bestaan in sommige gevallen een adequaat theoretisch begrip kan zijn, leidt het, als algemeen principe toegepast, slechts tot twijfelachtige conclusies die meestal in strijd zijn met ervaring en gezond verstand. In feite zijn alle filosofische ondernemingen en de gehele menselijke cultuur van nature zwaar, omdat zij het persoonlijke niveau pogen te overstijgen en voor de mens een algemeen en duurzaam systeem van betekenissen pogen te vinden. Dergelijke systemen zijn natuurlijk vaak object van kritiek geweest vanwege hun slechte fundering of geringe toepasbaarheid, maar men heeft slechts hoogst zelden bepleit

ze opzij te zetten in ruil voor een volledige lichtheid van het bestaan. De lichtheid van een authentiek individueel bestaan heeft nooit een alternatief geboden voor de zwaarte van cultuur, religie en moraal. Er bestaat in de Westerse cultuur een algemeen verspreide en gefundeerde overtuiging dat de gelijkstelling van deze twee zaken in een eenvoudige tegenstelling betekenisloos is. Een authentiek bestaan kan nooit de antithese van cultuur, religie en moraal zijn, hoogstens het uitgangspunt voor verandering daarvan. Het ligt voor de hand een of andere vorm van 'zwaarte' te bestrijden met een beroep op de Waarheid, het Goede, de Vrijheid, de Rechtvaardigheid (dat wil zeggen met een beroep op een andere 'zwaarte'). Een kritiek zoals we die bij Kundera aantreffen, lijkt het minst effectief: de enige grond ervoor vormt de ervaring van 'het overschrijden van de grens van de toelaatbare herhaling', oftewel de afkeer van 'zwaarte' in het algemeen. Onafhankelijk van het theoretische uitgangspunt waarmee zo'n gevoel van afkeer wordt versterkt, zal het nooit een gedegen maatstaf voor waarden kunnen worden, maar kan het daarentegen gemakkelijk degenereren en de vorm aannemen van nihilisme, relativisme en zelfs van een nieuwe barbarij in de vorm van een algehele revolte tegen de beschaving. Natuurlijk is het niet zo dat we al die elementen in het werk van Kundera aantreffen. Ik wil alleen maar zeggen dat zijn filosofie, zonder daarmee in tegenspraak te komen, zo geherformuleerd kan worden dat zij nihilisme en relativisme bevordert.

Toegepast op de wereld van de literatuur is het begrip lichtheid van het bestaan nauwelijks adequaat, omdat men deze daardoor dreigt af te snijden van alles wat de literatuur altijd gevoed heeft, van niets anders dan, om de woorden van Kundera te gebruiken, de zwaarte van het zijn. *'De ondraaglijke lichtheid van het bestaan'* bewijst als literair werk de steriliteit van de leuze in de titel. Men ontkomt niet aan de indruk dat de personages van de roman en de wereld waarin zij leven, iets essentieels missen dat we uit goede literatuur kennen of uit literatuur die, zoals ook deze roman pretendeert, de ambitie heeft ultieme kwesties te raken. Dat essentiële wordt gevormd door alle zichtbare en onzichtbare draden die het individu verbinden met andere mensen, met de wereld van het verleden en de toekomst en met alles dat de continuïteit van het menselijk bestaan uitmaakt. De roman biedt geen mogelijkheid tot identificatie waardoor de lezer niet met behulp van dromen, overtuigingen, wereldbeelden en culturele verworteling zijn eigen beperkingen kan overschrijden. Met het begrip kitsch ontdoet Kundera zich van de draden van een collectieve en de persoon overschrijdende identiteit omdat hij in hun heerschappij slechts een bedreiging voor de menselijke vrijheid ziet. Het vraagstuk van de religie komt in de roman bijvoorbeeld in het geheel niet voor. Niet alleen hebben mensen bij Kundera geen religieus leven, de problemen die in het algemeen als fundamenteel voor de mens worden gezien en die nauw met religie verbonden zijn, zoals de doodsmystiek en de transcendentale onrust, ontbreken zelfs volledig. Op een absolute wijze is de roman

atheïstisch. Evenmin vindt men er begrip voor onvergankelijke culturele zaken. Wanneer een van de heldinnen van de roman ontdekt dat niets haar bindt aan de Tsjechische emigranten, die niet ophouden te verwijzen naar de nationale gemeenschap en die zich in polemieken over de geschiedenis verliezen, is haar scepticisme Kundera veel dierbaarder dan dat waartegen dat scepticisme is gericht. Er is in de roman geen enkele duurzame hiërarchie van morele waarden. De helden nemen belangrijke beslissingen, bijvoorbeeld om hun land te verlaten, uit de emigratie terug te keren, zich tegen het communistisch systeem te verzetten of het juist te ondersteunen, niet omdat het moreel juist of onjuist is, maar omdat dat bij hun individuele begrip van authenticiteit past.

Het boek is doordrongen van een onverschilligheid tegenover dat wat in de cultuur als universeel en onwrikbaar wordt beschouwd en wat niet op het spel mag worden gezet. Het gaat hier echter in het geheel niet om een anti-universalistische revolte. Een dergelijke revolte tegen een universele religie of ethiek bevestigt immers indirect dat deze een essentiële kracht bezitten. Bij Kundera vinden we eerder het besef van een uitputting van de traditionele manier waarop de cultuur begrepen wordt. Hij lijkt te suggereren dat de grens van toelaatbare herhalingen gepasseerd is en dat universalistische uitspraken nog slechts weerzin en ontmoediging bij de scherpere geesten teweeg kunnen brengen. Kundera is daarom geen triomferende barbaar zoals Rousseau, die - tegen de cultuur in - in een uitbundig leven gelooft of in een nieuwe vorm van cultuur. Hij heeft eerder de pessimistische overtuiging dat de hoop op het vinden van een uiteindelijke betekenis van het menselijke bestaan die aan de tijd ontsnapt, vervlogen is, en dat daarom alle pogingen om die betekenis te vinden, haar basis van een perfect cultureel bouwwerk te construeren, steeds minder inspirerend worden en steeds gevaarlijker en slechter gefundeerd.

Gevoelens van afkeer, van verveling of irritatie die op een dergelijk verval van de beschaving wijzen en die Kundera en de helden van zijn romans bij zichzelf ontdekken, zijn momenteel geen zeldzaam fenomeen. Kundera's visie komt overeen met die van veel Westerse, linkse intellectuelen (Jean-Paul Sartre, Susan Sontag, Gunther Grass). Nu de poging om een systeem van eeuwigdurende rechtvaardigheid te realiseren in een catastrofe is geëindigd, en nu gebleken is dat utopische plannen de mens tot slavernij hebben gebracht, is wantrouwen voor hen een natuurlijke reactie geworden. Omdat zij uit hun wereldbeeld al lange tijd de ethiek en de religie verbannen hadden, waren de linkse intellectuelen, op het moment dat de Grote Droom ineens stortte, van iedere matiging beroofd. In een dergelijke situatie werd het wantrouwen een nieuw theoretisch wapen en een nieuwe houding tegenover het leven. Ze zijn aldus tot radicale critici van de beschaving in al haar vormen geworden: ze zijn de Westerse beschaving ervan gaan beschuldigen vulgair, hypocriet en commercieel te zijn; ze beschuldigen de Sovjet-maatschappijen ervan repressief en misdadig te zijn; ze beschuldigen de derde-

wereld ervan corrupt en fanatiek te zijn. En hoewel sommigen onder hen zich van tijd tot tijd nog wel door de droom van een nieuw geslaagd experiment laten leiden, heeft de meerderheid voorgoed de illusies van zich afgeschud. In plaats van optimistische illusies te koesteren, hebben zij de strijd tegen de moloch van de beschaving aangevat zonder hoop op een definitieve overwinning. Zij strijden dus tegen de instituties en de legitimerende doctrines van de Vrije Wereld, maar strijden even verbeterd tegen de communistische instituties en doctrines. Ze walgen evenzeer van het Amerikaanse imperialisme als van het Russische expansionisme, van de commerciële propaganda in het Westen als van de politieke propaganda in het Oosten, van de CIA als van de KGB, van de martelingen in Chili als van die in Polen, van die in Vietnam als van die op de Filipijnen, van de werkloosheid in Engeland als van de honger in Ethiopië. Ze vinden noch in de Westerse democratieën, noch in het communisme noch in een 'Derde Weg' een overtuigende morele kracht.

Het idee van de alomtegenwoordige kitsch, die het individu in de vorm van algemene formules, massa-bewegingen, sociale gevoelens en schematische wereldbeelden knevelt, past goed bij een theorie die de hele wereld door eenzelfde ziekte aangetast ziet. Daarbinnen is het communisme een fenomeen dat zich misschien door zijn intensiteit onderscheidt, maar dat geen kwalitatief andere overtuiging is dan het geloof in de vrije Wereld of in de liberale ethos. Zowel Kundera als linkse intellectuelen in het Westen menen dat het totalitaire communisme geen bijzonder weerzinwekkend verschijnsel is, maar dat het weerzinwekkend is vanwege sommige karaktertrekken die in verdeckte vorm ook in andere politieke en sociale ordes voorkomen en die deze als zodanig ook compromitteren. Al die karaktertrekken ontspringen aan eenzelfde apologetische houding tegenover de realiteit. Kundera schrijft dat het in het Sovjet-systeem niet "om een gewone politieke instemming met het communisme gaat, maar om een categorische instemming met het leven". Het feest van de eerste mei reikt met haar wortels tot in de diepe put van het categorisch instemmen met het leven. Uit die put halen ook andere vorm van collectief geloof hun inspiratie.

"De bron van de kitsch is de categorische instemming met het bestaan. Maar wat is de hoeksteen van het bestaan? God? De mens? Strijd? Liefde? Man? Vrouw? Hierover bestaan verschillende opvattingen en daarom zijn er ook verschillende soorten kitsch: katholieke, protestantse, joodse, communistische, fascistische, democratische, feministische, Europese, Amerikaanse, nationale, internationale".

Het probleem van deze stelling is dat ze elke polemiek weerstaat. Het zou zinloos zijn te argumenteren dat het Judaïsme, het Christendom of de Amerikaans-Europese beschaving op waarden berusten die een serieuzere reflectie verdienen dan het begrip kitsch toestaat. Het zou even weinig zinvol zijn

aan te tonen dat al die verschillende culturele en ideologische stromingen die Kundera opsomt het belangrijkste materiaal vormen zonder welk het leven niet mogelijk is. Het zou even nutteloos zijn uit te leggen dat het fascisme en het communisme enerzijds en het christendom, het Judaïsme en de liberale democratie anderzijds, alleen door middel van valse simplificaties gelijkgesteld kunnen worden. Die argumenten zouden overbodig zijn, omdat Kundera geen filosofische of theologische rechtvaardigingen geeft waartegen kan worden gepolemiseerd. Maar ook omdat Kundera natuurlijk geen vijand van de beschaving is, die overtuigd moet worden van de verschillen tussen cultuurscheppende stromingen. Kundera walgt eenvoudig van "de autoritaire instemming met het leven" en geen enkele collectieve overtuiging of filosofie wekt bij hem enig enthousiasme. Sterker nog, het besef van deze toestand verheugt hem in het geheel niet en veroorzaakt zelfs een gevoel van kwelling. Omdat zijn walging zo sterk is, dat hij alles wat een apologie van het bestaan vormt met kitsch associeert, is geen enkele theorie, die gewicht geeft aan de wereld, voor het bestaan van kitsch verantwoordelijk. Geen enkel cultureel verschijnsel heeft dit veroorzaakt: het is een uitvloeisel van de stemming van de auteur en die stemming, een gegeven zaak, kan geen object van twist zijn. Als het boek van Kundera enige waarde heeft, dan wel als een samenvatting van de achtereenvolgende stadia van een bewustzijn dat walgt van filosofie en religie. Hoewel de beschrijving van iemand die de grens van "toelaatbare herhaling" heeft overschreden, een zekere cognitieve waarde heeft, zegt een dergelijke beschrijving niets over de externe realiteit, geeft deze ons geen interpretatie van de cultuur en vormt zij evenmin een uitgangspunt voor een kritische evaluatie van de situatie van de moderne mens. Theoretisch vormt de stelling dat er momenteel een fundamenteel existentieel conflict bestaat tussen de vrijheid van de mens om een licht bestaan te leiden en de kitsch die haar in de vorm van het communisme, het christendom of de democratie inperkt, niet alleen een onjuiste en domme doctrine, maar ook één die door haar simpele karakter en haar mechanische toepassingsmogelijkheden zelf ook kitsch genoemd kan worden in de betekenis die Kundera daaraan hecht.

Af en toe verlaat Kundera het terrein van de beschrijving van de walging en probeert hij aan zijn ervaringen (of aan de ervaringen van zijn helden) een theoretische dimensie te geven. Helaas zijn de resultaten gemakkelijk te voorzien. Een voorbeeld: "Ontlasting is het dagelijkse bewijs dat de schepping niet aanvaardbaar is". Het een of ander: òf we kunnen vrede hebben met stront (en zouden de w.c.-deur open moeten laten), òf we zijn op een onaanvaardbare manier geschapen. Dit is geen toevallig en geen marginaal fragment. Hoe vreemd dat ook mag lijken, Kundera hecht grote waarde aan het probleem van de ontlasting, getuige het feit dat hij er een heel hoofdstuk, gevuld met theoretische reflecties, aan wijdt. De ontlasting moet aantonen dat het goddelijk wezen in zijn essentie onvolmaakt is, hetgeen indirect maar definitief alle argumenten weerlegt die in de richting van het bestaan van een

absolute rede (wat filosofen een theodicee noemen) gaan. Zoals voorheen geen sprake kon zijn van polemieken, omdat we te maken hadden met de beschrijving van een individueel bewustzijn, zo is nu een polemieken theoretisch wel maar praktisch niet mogelijk. Als je die zou willen voeren, zou je de metafoer van Kundera eerst naar de taal van de filosofie en de theologie moeten overbrengen en vervolgens de beperkingen van zijn kritiek aan moeten tonen. Een dergelijke operatie is zinloos en wel om meerdere redenen. Allereerst is het, volgens het oude principe "quod gratis affirmatur, gratis negatur", nutteloos met een gratuite bewering of een sofisme te polemiseren en de visie van Kundera dat stont de theodicee ontkracht, is van die aard. Ten tweede is het niet zeker dat Kundera deze uitspraak serieus meent, want omdat hij eerder heeft gezegd dat "serieus zijn" een karaktertrek van de kitsch is ("in het land van de kitsch moet alles met een dodelijke ernst worden behandeld"), heeft hij zich bij voorbaat van ieder tegenargument afgesloten. Ten derde is de ontlasting van nature, om de woorden van Kundera te gebruiken, een kwestie van "es muss sein" en kan als zodanig alleen een nieuw algemeen principe, dat tot de orde van de kitsch behoort, uitdrukken. Ten vierde zou Kundera, als hij zijn these serieus zou nemen dat de ontlasting het onmogelijk maakt betekenis in de wereld te ontdekken, vast zijn boek niet hebben geschreven.

Om recht te doen aan Kundera moet worden gesignaleerd dat zijn roman zich niet beperkt tot de constatering van de existentiële walging. In feite kent de held op het hoogtepunt van het verhaal een betekenis aan het bestaan toe die noch kitsch is noch de ondragelijke lichtheid van het bestaan weerspiegelt. Die betekenis is de liefde. "Liefde is onze vrijheid. Liefde is de andere kant van 'es muss sein'". Men zou dus kunnen verwachten dat de bijzondere betekenis van de liefde rust op de acceptatie van de ander in een authentiek bestaan en vrij van externe beperkingen, in een bestaan dat zijn waarde tegenover de lichtheid niet vindt in artificiële constructies die de instemming met het leven rechtvaardigen, maar in een vrije affirmatie van de ander. Een dergelijke conclusie schept de verwachting dat de helden, levend in de lichtheid van het bestaan en beroofd van alle universele, culturele en religieuze identificaties, dankzij de liefde universele trekken zullen verwerven en daardoor, net als andere literaire personages, gedreven door liefde, een menselijke overtuigingskracht zullen krijgen die emoties oproept en die voor de lezer een identificatiepunt vormt. Maar dat is niet het geval en de ontdekking van de liefde door Kundera verandert de fundamentele karaktertrekken van de personages van zijn roman niet, noch die van de wereld die erin wordt voorgesteld. De steriliteit van deze wereld wordt niet weggenomen en het antipathieke karakter van de personen die deze bewonen, vermindert niet. De belangrijkste interpretator van het authentieke bestaan, de chirurg Tomas, krijgt, ondanks de ontdekking van de liefde, niet een meer menselijk karakter. Net zoals de schilderes Sabina (die de liefde niet kent), leidt hij een exu-

berant sexueel leven en creëert hij daarvoor filosofische rechtvaardigingen. De verliefdheid verandert noch de waarden waartoe hij zich bekennt, noch zijn intellectuele leven. Beide personages zijn koud, wreed, onloyaal, impulsief, soms afstotelijk. Zonder hen al te veel tekort te doen, kan men zeggen dat behalve kitsch en sex weinig in staat is hen te beroeren. Het authentieke bestaan in de vorm van de liefde, zoals Tomas die bereikt, is geen reëel feit dat de lezer kan opmerken, doorgronden en navolgen, maar eerder een filosofische constructie. Waarschijnlijk is Kundera op dit punt geïnspireerd door bepaalde interpretaties van het fenomenologisch-existentialisme en heeft hij de levende mens door een ontologische creatie vervangen, vanuit het verlangen in een ontologische structuur, vrij van historische en culturele smetten, de bron van authenticiteit te vinden. Maar juist omdat het een filosofische creatie is en dan nog van twijfelachtige aard, mislukken alle pogingen om deze authenticiteit overtuigend te presenteren, ook al legt de schrijver de hoofdpersoon hele exposés over de liefde in de mond of verrijkt hij hem met een indrukwekkend spijsverteringssysteem.

Hier komen we bij de kern van de theorie van de lichtheid van het bestaan. Wat gebeurt er nu als een wereld in de literatuur van alle concreetheid beroofd wordt, van het culturele bindweefsel, van het gewicht van de geschiedenis en alle identificatiemogelijkheden? De literatuurtheorie geeft daar antwoord op. Zo'n wereld is grotesk. Het verschil tussen een existentieel drama en een groteske berust hierop dat de eerste het vermogen tot catharsis bezit, terwijl de tweede een bewuste vervorming is, gedreven door een afkeer van de wereld. En hoewel een groteske visie op de realiteit in sommige situaties nuttig en nodig kan zijn, is deze altijd irrationeel in de zin dat ze niet over een rechtvaardiging voor haar programma van destructie van de realiteit beschikt en hierover ook niet wil discussiëren. Om deze redenen zou ik het boek van Kundera een groteske willen noemen, ook al moet daaraan toegevoegd worden dat het niet waarschijnlijk is dat hij het met die intentie heeft geschreven.

Ten onrechte heeft Norman Podhoretz, in zijn brief aan Kundera, deze dus gevraagd zich van de critici van de Westerse beschaving te distantiëren en zich te scharen achter de conservatieve verdedigers van het geheugen. De conservatieve essayist veronderstelde ten onrechte dat een Oosteuropese emigrant vanzelfsprekend de Westerse instituties ondersteunt. Niets in het boek van Kundera lijkt erop te duiden dat hij zich thuis zou voelen temidden van Podhoretz en zijn medestanders. Veel wijst erop dat hij tevreden zou zijn in het gezelschap van hun antagonisten. De groteske is immers de meest anti-conservatieve vorm van artistieke expressie. De vergissing van Podhoretz is vrij gemakkelijk te verklaren: hij heeft de persoon en het werk van de dissidente schrijver geïdealiseerd. Kundera zelf valt veel moeilijker te plaatsen.

(vertaling: Guus Meershoek)